

IX. Архівні відкриття

рання матеріалів широке коло своїх парафіян. Всюди і завжди заохочував їх до всякої праці, як на ниві, яка колосилася могутніми колосками, так і на ниві духовності, яка підіймалася все вище.

У кожній людині він вмів відшукати "великі скарби", які всевишній окрив перед людським оком. У розділі "Сільські мистці та інженери" о. О. Пристай зауважує: "А таких майстрів" власного хову було у Трускавці більше, хоча кожний мав іншу спеціальність. Хлопські будівничі Хомяки, різьбарі, Шкребляки, різні малярі, шинцари та копа інших самоуків-мистців є тими окритими скарбами внутрі українського народу, яких треба лише відгребти, вивести на денне світло, дати їх "ошліфувати" і поставити на світильник світа". З кожним він вмів знайти спільну мову і залучити до писання.

Саме завдяки цій добрій практиці, о. О. Пристай працюючи уже в СІМ на місіонерській роботі, отримував надзвичайно детальні описи подій, фактів, найсвіжіші статистичні дані з Трускавця та інших місць. Це дало йому можливість так детально описати все що стосувалося об'єктів його зацікавлення.

Перебуваючи за далеким синім морем о. О. Пристай мав можливість порівняти своїх краян з іншими народами і писав: "Багато я бачив, скитаючись по широкому світу, на обох півкулях землі, в Європі як священник і в Америці як місіонер. Мав зв'язок з різними народами, пізнав у новім Вавилоні, себто в Америці, Поляків, Сло-

ваків, Словінців, Італійців, Ірландців, Греків, а навіть Китайців і Японців, не говорячи вже про Муранів, які були моїми близькими сусідами в Карнегі, в Санкт Клер і в інших американських містах. На основі досвіду заявляю врочисто, в обличчі зближаючої смерті, що український народ, між всіми знаваними мені народами, мігби бути "світлом миру", коли б тільки мав освіту, оперту на християнських засадах! Але в Бозі надія і я певний, що він колись цим світлом міру буде, як лише виїде на Боже Світло!"

Отже, о. Олекса Пристай дав глибоку панорамну і напорчуд колоритну характеристику економічних, політичних і побутових відносин у Трускавці другої половини XIX і початку XX століть. Він це зробив як ніхто інший з професійних істориків. Читача вражає багатство етнографічної картини Трускавця тієї доби, в яку о. О. Пристай заглиблювався як учений-дослідник. Він мав феноменальну пам'ять і видатні здібності як збирач і систематик колосального матеріалу у різних сферах народного буття. Він був світочем у царстві духа і водночас скрупульозним практиком. Ісус Христос, звертаючись до своїх апостолів, назвав їх сіллю землі, світлом для світу. Наш краянин о. Олекса Пристай був прекрасною крулинкою тієї євангельської солі. Душа його світилася до Бога і України, благословила його дуча Господа кожну мить, і кожна мить його життя була віддана Богові і Україні.

Олександр Петренко

МАСТКОВІ МОНОПОЛІЇ ТА ЇХ ОРЕНДА НА СХІДНОМУ ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Серед прибуткових статей діличного маєтку чільне місце належить так званім орендам: шинків, млинів, винокурень, броварень, ставків та ін. Передавання в оренду зазначених установ давало можливість отримувати прибутки грішми гарантовано, при тому не ведучи господарювання особисто і не маючи ніякого ризику.

Масткові монополії в абсолютній більшості випадків виорендовували купці або міщани єврейської національності. І це попри те, що російський уряд проводив дискримінаційну політику по відношенню до євреїв, які після поділів Польщі поповнили число підданих російського царя.

Провідне місце серед масткових монополій становило право на шинкування алкогольних напоїв. Навіть у часи розвиненого рільничого господарства з добре облаштованим фільварковим виробництвом оренда корчми давала не менше чверті грошових прибутків маєтку. Правове поле, у якому діяли корчмарі, визначалося, головним чином, в контрактах на оренди монополій (шинкової та млинової), а інколи у загальних контрактах на оренду чи заставу маєтків. Укладалися такі контракти здебільшого на 1–2 роки. Норма 3 і більше років

зустрічається порівняно рідко. Це пов'язано з тим, що рівень прибутковості шинків у різні роки значно коливався й, відповідно, ніхто не хотів ризикувати.

Розглянемо тепер зміст орендних контрактів та інших відповідних їм для з'ясування порушеного питання документів. Передусім, вони фіксують монополію на роздрібний продаж алкогольних напоїв у межах маєтку та на мливо збіжжя. Стосується це право монополії не стільки можливих конкурентів – шинкарів, скільки селян, яким заборонено виробляти, довозити і навіть купувати на розлив у іншому місці алкогольні напої, а також молоти збіжжя. Візьмемо для прикладу однорічний контракт на оренду корчми с. Глинська Вінницького повіту, укладений адміністратором Ф. Шульцом з пиківським міщанином Срулем Мошковичем (13.06.1801). Документ окреслює територію дії контракту – село Глинськ і присілок Софіївка, і зазначає, що до корчменної оренди додається паровий наділ орної землі та сінокіс, право двічі на тиждень ловити рибу в ставку, гуральня на 2 котли і млин. Селяням і шляхті, що мешкають у тому маєтку, якнайсуворіше забороняється довозити напої зі сторони під карою штрафу 5 рублів сріблом і кон-

фіскацією на користь орендаря привезеної горілки. Виллов риби в ставку має здійснюватися лише для потреб оренди і в жодній мірі не для продажу на стороні¹.

Контракт корчемної оренди сіл Русавки і Фолошівки Ямпільського повіту, укладений гр. Ю. Потоцьким з Абрамком Дувидовичем на 2 роки і 7 місяців (16.08.1815) умови монополії подає наступним чином: "... Піддані сіл Малої Русавки і Фолошівки до чужих млинів їздити не можуть, а коли б котрийсь був спійманий, такий підлягатиме конфіскації везеного... З громади ж ніхто довозити горілки не повинен під найсуворішою карою, ані пекти хліб на продаж у будні дні піддані не повинні ... Пани шляхта, що мешкають у тому мастку, довозити напоїв не повинні під загрозою штрафу". Цей же документ застерігає для орендаря право ще на одну монополію: першочергово купувати у селян мед, віск і лій "мірою, вагою і ціною справедливими". Коли б хотів у чомусь скривдити селян, то останні, у такому випадку, здобували б право продавати зазначені продукти де їм забажається². От тільки орендодавець не зазначає, хто ж саме має визначати ту справедливість ціни, міри і ваги. Зрозуміло, що не селянин. А відтак орендарю застерігається право без будь-якої цінової конкуренції скуповувати найбільш ліквідні продукти селянського господарства.

Один із пунктів того ж орендного контракту взагалі є відвертим глузуванням з російської влади, яка на словах дуже ревниво "підкувалася" про права православних, які терпіли утиски від уніатів, католиків та юдеїв: якби місцевий пін зібрав громаду на толоку і для того взяв горілки не в орендаря, то громада тієї горілки пити не повинна під страхом сплати штрафу на користь орендаря³.

Схоже обмеження по відношенню до парафіяльного священика зустрічаємо і в річному орендному контракті на корчму і млин у с. Тарасівці Вінницького повіту (20.06.1823). Щоправда, в даному випадку як компенсація для попа застерігається право вільного млива збіжжя у млині без мірчука для власних потреб⁴.

Ще один цікавий варіант монополії орендаря подає однорічний орендний контракт на пропінанції с. Вчорайшого Махнівського повіту (12.03.1806): "Громада вчорайшанська, маючи якісь продукти на продаж, ніде продавати, ані вивозити, ані теж дома комусь сторонньому спродувати не повинна, а лише орендареві місцевому за обопільною між ними згодою, без кривди підданого, вилучаючи птицю, тобто: гуси, качки, кури, котру скарб завжди потребує... Горілки, ані жодного напою громада вчорайшанська нізвідки привозити чи приносити не повинна під загрозою штрафів і кари тілесної, згідно давніх звичаїв... Громада вчорайшанська збіжжя своє для харчів не інде молоти повинна, як тільки в млині місцевому під страхом конфіскації, в жорнах так само молоти забороняється."⁵

Види та розміри покарань за порушення орендарської монополії надзвичайно детально окреслені в одно-

річному орендному контракті на корчму с. Березянки Махнівського повіту (20.03.1804): "... Як шляхта чиншова, так і піддані, як по інших селах, так і трактових корчмах пити не повинні, а тим більше з них напоїв до села не привозити, і якби з напоєм підвезеним котрийсь спійманий був, або дома за доносом орендар витрусив..., то такий без найменшої проволочки штрафом має бути покараним за кожну квартиру: якщо шляхтич – по 14 зл., а якщо хлоп – палями стількома ж. Якби ж котрийсь умисно пішов до сторонньої корчми і там пив, і це б стало відомо, то орендар... в праві буде нав'язати в борг горілки 5 кварт за кожен раз"⁶. Як бачимо, орендар почувався справжнім паном на селі. Він навіть може у будь який час при допомозі слуг дідича переводити обнуки в хатах селян та чиншової шляхти, за підозрених у переховуванні напоїв.

Деяко інше співвідношення штрафів та тілесних покарань визначено в однорічному контракті на оренду корчем та млинів с. Качківки Ямпільського повіту, укладеному М. Карським з Шльомою Рабінювичем 24 березня 1823 р.: спійманого на гарячому селянина чскає штраф у розмірі карбованого рубля за кожну квартиру горілки. Половина цієї суми іде на користь "скарбу". Убогий же підданий, який не може заплатити штрафу, підлягатиме тілесному покаранню "для прикладу іншим підданим". Спійманий шляхтич має заплатити потрійний штраф⁷.

Ще оригінальніший спосіб покарання підданих зафіксовано у трирічному орендному контракті на Теплицький ключ (Гайсинський повіт), укладеному 25 січня 1816 р. між С. Потоцьким та Ю. Ягелловичем. За підвезення напоїв селяни мають каратися тілесно або бути примушеними до обкопування лісів. Напоїв ж підлягають конфіскації на користь посесора. Крім того, підданий, якого зловили з купленою на стороні горілкою, повинен за кожну квартиру відробити посесорові день панщини даремно⁸.

Контракт корчемної оренди с. Глухівців Махнівського повіту (15.03.1806) подає додатковий штрих до окреслення монополій, які надавалися орендарю, а саме: один з пунктів забороняє селянам і шляхті під страхом штрафу у 10 зл. продавати сіно подорожнім, що зупинилися в сільській корчмі на нічлі⁹.

Окремі документи фіксують виключення із монополії на шинкування напоїв. Воно стосується права церковних братств ситити мед під час великих православних свят. Так, у трирічному орендному контракті на с. Потік Вінницького повіту (10.01.1827) мовиться наступне: "Під час свята в Потоку, який був звичай шинкування медом громадським на прибуток церковний, так і впродовж тих трьох років застерігається і не повинен заборонятися посесором"¹⁰. Контракт на оренду корчми у с. Вербці-Волозькій Ольгопільського повіту (9.05.1800) також застерігає право церковних братчиків ситити мед, але з кожного відра повинно бути заплачено орендарю по 1 зл.¹¹

IX. Архівні відкриття

Більшість же аналізованих нами документів, що стосуються маєткових монополій, мовчать про право сичення меду церковними братствами. Вочевидь, явище було таким буденним і усталеним традицією, що про нього воліли зайвий раз не згадувати, бо якби існували в цьому плані якісь заборони, то їх обов'язково б обумовили.

Окремі джерела засвідчують, що, окрім прив'язки до конкретного місця купівлі алкогольних напоїв, дідичі часом нав'язували селянам і мінімальну кількість горілки, яку останні мали купити впродовж року. Так, щойно цитований документ про Вербку-Водоську зазначає, що впродовж року кожен господар повинен купити в орендаря напоїв на суму, яка має бути не меншою відповідної для кожного розряду господарств квоти: для почвірного – 40 зл., потрійного – 30 зл., парового – 18 зл., поєдиноквого – 10 зл. і пішого – 6 зл. Коли б квота впродовж року не була вибраною, то орендар має право впродовж останнього місяця насильно продати стільки горілки, скільки було необхідно щоб перекрити недобір¹². Таким чином, орендар, підписуючи контракт, уже забезпечував собі гарантований мінімальний прибуток без будь-якого ризику. Траплялася й така норма, яка дозволяла орендареві тричі на рік (на Різдво, на Великдень і ще на одне свято, назва якого в документі не читається) примусово давати селянам напої у такій пропорції: на парового – 4 кварта, на поєдиноквого – 2 і на пішого – 1. Причому, громада повинна або відразу заплатити готівкою, або записати на борг. (Однорічний орендний контракт на корчми та млини с. Тарасівки – 20.03.1823)¹³.

Громада виконувала також цілий ряд відробіткових повинностей на користь орендаря. Причому, у різних місцях трапляються істотні відмінності між ними. Робоча сила потребувалася, в першу чергу, для поточних ремонтів корчми, млина, винокурні, різних господарських будівель, для підсилення гребель тощо. Для виконання цих робіт дідич використовував не панщинні дні, а так звані шарварки, які побутують практично в усіх інвентарях на маєткі. Як правило, кожен господар мав відробити до року по 12 шарваркових днів, тобто 1 день на місяць. Вказана повинність передбачала взагалі різнопланові ремонтні роботи – свого роду "суботники" в дідичному маєтку. Розпоряджалася виконанням шарварків дідична економія. Лише частина таких відробітків використовувалася для потреб корчемної оренди. Роботи ж призначалися, за кожним конкретним запитом орендаря. "Ремонти корчми і хати поряд з нею, виниці й млинів скарб зобов'язується робити...", – зазначає однорічний орендний контракт на пропінатції с. Вчорайшого Махнівського повіту (12.03.1806)¹⁴. Існували й особливі повинності, що не входили до шарварків, якими дідич навантажував своїх селян на користь орендаря. У дворічному контракті корчемної оренди сіл Русавки і Фолошівки Ямпільського повіту (16.08.1815) їх обумовлено наступним чином: "... Варту чергову чи

сторожу нічну до оренди громада відбувати повинна, а коли б якась тривога сталася – ціла громада повинна боронити... Кожен підданий тягловий власним тяглом, піший – тяглом орендаря раз на рік по дві фури вправ орендареві повинен вивезти (з лісу)"¹⁵.

Орендний контракт на корчми і млини с. Качківки Ямпільського повіту (24.03.1823) застерігає за громадою повинність давати по 15 гр. та 2 гарці збіжжя з хати для найму пахолка до корчми. Також кожен господар повинен відбувати по чергово нічну сторожу до сільської корчми; "бур'яну по фури одній для контрагента (орендаря) кожен підданий, що має тягло, дати і привезти повинен звичаєм віддавна практикованим"¹⁶.

Подавчий інвентар част. с. Логвина Махнівського повіту, складений під час передачі його І. Івашкевичем у заставну посесію Ю. Конопалькому (24.05.1805) в частині, де мовиться про повинності підданих, зазначає, зокрема, й таке: "Піддані за давнім звичаєм зобов'язані орендареві косити по дню з хати, також соломою тягловий по дві фури, а піший по фури дати і чергу: тягловий три м'ялі дороги, а піший три дні роботи у виниці (відбути), також пахолка при корчмі утримувати"¹⁷.

Положення про повинність селян давати солоту на потреби орендарської гуральні фігурує в орендному контракті на с. Бушнику Брацлавського повіту (20.03.1816). Тут нормування наступне: почворний господар дає 4 фури, потрійний – 3, паровий – 2, піший – 1¹⁸.

Варто зауважити, що усі вказані повинності наклалися на селян понад ті норми, які вони виконували на користь дідича і які фіксувалися в графах інвентаря. Тому істотно зростає рівень феодалної експлуатації основного виробника.

Крім того, офіційний антисемітизм держави та православної церкви (яка втім була всього лише частиною державної машини) входив у суперечність із соціальною дійсністю на Правобережній Україні. Адже ситуація перших десятиліть XIX ст. тут мало відрізнялася у сфері соціальних та міжнаціональних стосунків від тієї, що була напередодні Хмельниччини: з українця-селянина дерли три шкури поляк-дідич та єврей-орендар.

Значна частина документів, які визначали правове поле діяльності орендарів, містять окремі положення, покликані обмежити сваволу останніх по відношенню до селян. В першу чергу, вони спрямовані проти можливості розорення селянських господарств надмірним пияцтвом. У зв'язку з цим, деякі юрисдиктори взагалі забороняли орендарям давати селянам горілку в борг (контракт корчемної та млинової оренди с. Вчорайшого Махнівського повіту – 12.03.1806)¹⁹. Інші дідичі забороняли орендарям обтяжувати селян боргами, регламентуючи максимальні суми останніх, та забороняючи відбирати за борги тягло, худобу, одяг тощо. Наприклад, в орендному контракті на с. Лука – Мелешківська Винницького повіту (26.01.1808) з цього приводу мовиться наступне: "... Стосовно корчемної оренди, то, оскільки

вона передається державцям без жодних умов, вони нею цілком будуть керувати, з тією, однак, умовою, що плуговому і почворному – на 10 зл., поєднаному – на 6 зл., пішому – на 3 зл. давати в борг орендар може. Вказані борги державці можуть стягати три рази на рік: в Покрову, в Пилипівку і перед закінченням терміну (15.03. – О.П.) кожного року. Тягла ж і одягу ясновельможні юрисдиктори брати не дозволяють²⁰.

Визначаючи максимальні суми, на які орендар може давати напої селянам в борг, дідичі, як правило, одночасно зобов'язувалися надавати орендарям допомогу при стягненні боргів, але застерігали, що понаднормове боргування напоїв вестиме до втрати боргу орендарем. Тобто, якщо селянин відмовився платити, то орендар не має права примушувати його до цього силою. «Боргів більших над нижче описане орендар робити не може, як – от: пішому підданому на 4 зл., паровому на 8 зл., потрійному на 12 зл., плуговому на 16 зл., а коли б більшими над такий припис виявилися, тоді не тільки стягати скарб не дозволяє, але більш того, зовсім пропадати мають. Підданих примушувати до купування горілки у жодному випадку орендар не має права, від волі ж кожного залежатиме, хто скільки схоче взяти» – говориться в однорічному контракті корчемної оренди на с. Куманівку Махнівського повіту²¹.

Контракт на оренду пропінацій с. Дубові Махаринці того ж повіту (8.05.1835) забороняє давати селянам в борг горілку, але одночасно робить виключення з цього правила: «... хіба тільки в необхідній надобности, яко-то: на свадьбу, родини, похорони, и то не более, как хозяину паровому на рубля серебрянного и 50 копеек. а пешему только на 75 копеек серебром»²².

З вищенаведеного стає зрозумілою дилема, перед якою стояв дідич, коли передавав в оренду корчму. З одного боку, чим більше прав матиме орендар, тим більшу суму за оренду з нього можна вимагати, з іншого ж боку, треба було піклуватися й про громаду, бо вона врешті-решт була джерелом усіх прибутків дідича. Взагалі, заборона відбирати у селян за борги худобу, пасіки, одяг, реманент, тягло, інше майно фігурує у відповідних документах дуже часто. Це засвідчує те, що подібна практика мала місце і призводила до занепаду селянських господарств. З іншого ж боку, тут маємо яскраве свідчення схильності селян до надмірного захоплення пиятикою.

Переважаюча більшість контрактів на оренду корчем містить положення, спрямовані на обмеження сваволі орендаря при шинкуванні напоями. Так, окремі документи визначають конкретну ціну горілки, за якою має її шинкувати орендар. Наприклад, контракт на оренду корчми у с. Вербі-Волоській Ольгопільського повіту (9.05.1800) зазначає: «...горілка шумна ганусова для громади за готівку по гр. 24, а на борг по 1 зл. кварталю справедливою шинкуватися буде»²³. У іншому документі (контракт корчемної оренди с. Великої Березни Махнівського повіту – 24.03.1802) відповідний пункт

виглядає так: «...ціною доброї шумової горілки по гр. 24 на кредит, а за готівку – по гр. 20, не вимагаючи п'ятків, але які хто дасть гроші, такі братися повинні, вартістю, курсом звичайним встановленою»²⁴. Здебільшого ж конкретна ціна горілки орендодавцями не встановлювалася, а зазначалося, що вона повинна відповідати тій, яка існує в найближчих селах і містечках. «Орендар напої добрі мірою справедливою шинкувати повинен, ціною ж такою, яка в Пикові від часу до часу встановлюватиметься і генеральним економом орендареві подана буде» – мовиться в контракті корчемної оренди с. Глинська Вінницького повіту (13.06.1801)²⁵. Відповідний пункт контракту на оренду пропінацій с. Дубові Махаринці Махнівського повіту з цього приводу зазначає наступне: «Должны арендари селения Дубовых Махаринцев Зайвель и Шимлю Богуславские шинковать водкою доброю, мерою казенною, справедливою, в поближем соседском имении практикованною»²⁶.

В контракті корчемної оренди с. Куманівки Махнівського повіту (10.05.1807) містяться положення про право селян та чиншової шляхти апелювати до дідича у випадку шинкування орендарем неякісних напоїв: «А, оскільки також часто трапляється, що орендар поганий напої утримує, а особливо горілку, котру піддані і шляхта, не маючи права інде брати, терпіти змушені на тому, то для запобігання такій кривді, коли б та горілка була принесена до двору і виявилася б дійсно поганою, у такому випадку двір на стороні брати дозволить, поки орендар кращої мати не буде»²⁷.

Наявність обмежувальних норм по відношенню до орендарів свідчить, у першу чергу, про меркантильний підхід до справи доброго господаря, а не про якусь надмірну добродушність дідичів, адже тільки завдяки селянам дідичі отримували прибутки від своїх земельних володінь.

Вище, при розгляді питання монополій, було побіжно згадано про млини. Тепер розглянемо його дещо ширше. Насамперед, варто зауважити, що млини давали для орендаря надзвичайні прибутки, а тому умови їх використання застерігалися дуже скрупульозно. Основна форма ренти з млинів – знімання мірки (мірчука) у розмірі десятої частини меленого: «З млина міру десяту від мелячих згідно давнього звичаю має право орендар знімати». (Контракт корчемної оренди с. Глинська Вінницького повіту – 13.06.1801)²⁸. Пряма вказівка на розмір мірчука у пунктах контрактів зустрічається доволі рідко. Здебільшого контрагенти обмежувалися фразою про те, що мірка повинна братися згідно давнього звичаю. Окрім борошномельних посадів у млинах майже повсюдно практикувалися круподерки й сукновальні (так звані фолошні). Оскільки в контрактах не робиться акценту на якусь відмінність у відбірванні мірки з крупів від мірки борошном, то можна вважати десятину звичайною нормою для обох випадків. Стосовно сукновалень, то й тут документи мовчать, відомо лише, що оплата знімалася грішми²⁹.

IX. Архівні відкриття

Орендарі особисто ніколи не здійснювали операцій у млині і не доглядали за роботою останніх. Це була важка праця, яка до того ж вимагала відповідної професійної кваліфікації. У зв'язку з цим дідич утримували інститут мельників у громадах, інколи мельники граплялися й серед чиншової шляхти. Мельники належали до когорти найбільш привілейованих членів сільської громади. Далі подаю кілька ілюстрацій до цієї тези. Інвентар с. Райки Вінницького повіту (1804) називає двох мельників. Кожен з них користується пішним польовим наділом і відробляє на рік по 52 дні пішої панщини, 12 шарварків, пряде 2 мотки і платить 21 зл. чиншу. Інші ж господарі, зазначені в інвентарі, незалежно від величини польового наділу, роблять річну панщину по 104 дні, а також 12 днів літньої допомоги і 12 шарварків. Вони ж дають каплуни, кури, яйця, платять подоріжчину, прядуть мотки, але не платять чиншу. При обчисленні інтрати день панщини, як тяглової, так і пішої, оцінено у 18 гр. Відповідно, розмір чиншу, який платять мельники у Райках, значно менший від грошової оцінки повинностей, яких вони не виконують порівняно з іншими селянами – кріпаками³⁰. У інвентарі с. Вила Ямпільського повіту (1793) також фігурують 2 мельники – Максим Мельник і Федір Блоха. Обидва сидять на паровому ґрунті. Панщини не роблять, днів літньої допомоги й шарварків – також. Як і інші селяни з таким же наділом, платять по 17 зл. чиншу, 2 зл. 15 гр. ставкового, 1 зл. "ленунгового", 1 зл. сорожового, 1 зл. "докторового", дають по 2 курки і 12 яєць. Мотків не прядуть. Особлива оплата – "ремісничє". Максим Мельник платить його 18 зл. а Федір Блоха – 36. Очевидно, воно платилося від каменя. Пояснення до граф інвентаря окреслює додаткові повинності мельників: "... Мельники, оскільки панщини не відбувають, тому з сокирою до ремонтів скарбових бувають уживаними. Також мельники від каменя по кабанові одному, даному з двору, годують, а за негодуння по 7 зл. дають"³¹. Деякі інвентарі показують за мельниками лише оплату чиншу, який не носить особливої назви і його сума записується в тій же графі, що й інші чинші. Наприклад, в інвентарі с. Качківка Ямпільського повіту (1823) зазначено 2 мельники: Ян Матковський тримає паровий ґрунт і платить чиншу 80 зл. 12 гр., Павло Мельник – халупник, платить чиншу 40 зл. 12 гр. Обидва ніяких інших повинностей не мають³². На жаль, в даному випадку за відсутністю пояснення не можна з'ясувати від чого залежить розмір чиншу – чи від розміру земельного наділу, чи від кількості каменів у млинах, чи від того й іншого. Інвентар сіл Нижньої Кропивки та Антонівки Гайсинського повіту (5.10. 1802) також називає двох мельників. Обидва вони зазначені генеральними, а відтак звільнені від відробіткових повинностей та данин. Данило Мельник утримує паровий наділ, платить чиншу 54 зл. і млинового 4 зл. 5 гр. Тимко Пшеничний має в користуванні потрійний наділ, але чинші і млинове платить такі ж³³. Здебільшого в орендних контрактах обумовлюються й

стосунки мельників з орендарями. Зрозуміло, що ініціатива тут виходила від дідичів, які були зацікавлені в тому, щоб мати заможних мельників, здатних платити високі чинші. Регулюючі норми зачіпали два найголовніших моменти у стосунках мельника та орендаря:

1) у якій пропорції має розподілятися між ними мірчук та

2) у якій пропорції вони повинні складатися на купівлю лою, каменів та заліза.

У XVIII ст. на Східному Поділлі усталеною нормою була наступна пропорція розподілу мірчука: 2/3 для орендаря і 1/3 для мельника. У такій же пропорції робилися необхідні видатки на витратні матеріали. Ця норма здебільшого побувала і в першій третині XIX ст. Однак паралельно з'являється й інша норма, яка з часом набуває все більшого поширення, а саме: для орендаря призначається уже 3/4 мірчука, а для мельника – 1/4. Тут маємо таку ж практику, яка спостерігається у збільшенні розмірів панщини в той же час. Наведу кілька прикладів для ілюстрації сказаного. Контракт корчемної та млинової оренди с. Верби-Волоської Ольгопільського повіту (9.05.1800) застерігає: "...В тих млинах орендар мірок дві звичайні брати буде, а третю мельникові давати має, рівно кошти на лій і залізо до млинів у двох частинах орендуючий, а в третій – мельник вносити будуть, а на стирання каменів контракуючий по 6 зл. на один камінь до рук мельника заплачуть"³⁴. Передаючи 16 серпня 1815 р. у дворічну оренду корчму і млин сіл Русавки та Фолдошівки Ямпільського повіту Абрамку Дувидовичу, граф Ю. Потоцький вносить до контракту зокрема і такий пункт: "...З млина ... орендар мірки звичайні брати буде, з котрих мірок дві для орендаря, а третя до мельника належить. Як орендар, так і мельник, на ремонті, мастило і лій, також залізо повинні тратитись, а згідно звичаю орендар щорічно за стирання каменів по 6 зл., а мельники по 3 зл. платять"³⁵. З північної околиці історичної Брацлавщини уже на початку XIX ст. маємо згадку про норму розподілу мірчука – 3:1 (однорічний орендний контракт на пролінації с. Вчорайшого Махнівського повіту – 12.03.1806)³⁶. Нарешті, контракт млинової та корчемної оренди с. Качківка Ямпільського повіту, укладений 24 березня 824 р. між Міхалом Карським та Шльомою Рабиновичем, містить перехідну норму. Суть її полягає в тому, що з двох старих млинів мірчук розподіляється у пропорції – 2:1, а з третього, нового, – у пропорції 3:1³⁷.

У будь-якому орендному контракті обов'язково є пункт, яким дідич вилучає себе та ще певне коло наближених до нього людей від обов'язку сплати мірчука. "Застерігає собі скарб цим контрактом вільне мливно на потребу дому свого до комори, як – от: мливно борошна питльованого і грубого, роблення круп дрібних перлових і простих, драчування проса і товчення його на пшоно. Чого контрагент забороняти не буде. Те ж саме стосується і економічної ординарії – в міру власної

потреби хатньої млино легумін всяких без мірки і черги в млинах качковецьких е вільним”, – мовиться в контракті млинової та корчемної оренди с. Качківки Ямпільського повіту (24.03.1823)³⁸.

- ¹ Держархів Вінницької обл., ф. 480, оп. 1, спр. 7, арк. 411 зв.–413 зв.
- ² Там само, ф. 477, оп. 2, спр. 3, арк. 32 зв.–33 зв.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 204 зв.–206.
- ⁵ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 329–330 зв.
- ⁶ Там само, спр. 49, арк. 396 зв.–397.
- ⁷ Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 317–318.
- ⁸ Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 49, арк. 495–503.
- ⁹ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 135–138.
- ¹⁰ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 76, арк. 296–298 зв.
- ¹¹ Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 111, арк. 360–362 зв.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 204 зв.–206.
- ¹⁴ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 329–330 зв.
- ¹⁵ Там само, ф. 477, оп. 2, спр. 3, арк. 32 зв.–33 зв.
- ¹⁶ Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 317–318.

- ¹⁷ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 50, арк. 356–360.
- ¹⁸ Там само, ф. 507, оп. 1, спр. 30, арк. 136 зв.–140.
- ¹⁹ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 329–330 зв.
- ²⁰ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 20, арк. 511 зв.–515.
- ²¹ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 90–92.
- ²² Там само, ф. 864, оп. 1, спр. 2, арк. 278–280.
- ²³ Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 111, арк. 360–362.
- ²⁴ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 48, арк. 248–249 зв.
- ²⁵ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 7, арк. 411 зв.–413 зв.
- ²⁶ Там само, ф. 864, оп. 1, спр. 2, арк. 278–280.
- ²⁷ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 5, арк. 90–92.
- ²⁸ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 7, арк. 411 зв.–413 зв.
- ²⁹ Там само, ф. 477, оп. 2, спр. 3, арк. 32 зв.–33 зв.
- ³⁰ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 12, арк. 892–900 зв.
- ³¹ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 3, арк. 464 зв.
- ³² Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 209–224.
- ³³ Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 110, арк. 682–700.
- ³⁴ Там само, спр. 111, арк. 360–362.
- ³⁵ Там само, ф. 477, оп. 2, спр. 3, арк. 32 зв.–33 зв.
- ³⁶ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 4, арк. 329–330 зв.
- ³⁷ Там само, ф. 474, оп. 4, спр. 95, арк. 317–318.
- ³⁸ Там само.

Василь Пуцко

УКРАЇНСЬКІ МИТЦІ НА ПОЧАТКУ ХVІІІ ст. В АЛЕППО?

Сучасна мистецтвознавча література містить мало відомостей про українських майстрів, котрі працювали на Сході, зокрема у християнських осередках Ісламського світу. Тож, Ікону Христа Пантократора із колекції славізовісного російського вченого академіка Миколи Лихачова, що нині належить Державному Ермітажу (ГЭ, № І–506, Лих. II–96.), сприймали в якості центральної частини епістилія – Іконостасного фриза, виконаного в ХVІІІ ст. мелькитським маляром в Алеппо¹. В разі, якщо визнати доречність цього визначення, належить пояснити незвичайні стилістичні особливості, котрі зовсім чужі для східного Іконопису.

Здавалося б, на перший погляд, насамперед переконуючим має стати арабський текст розгорнутого Євангелія в руці Христа (Йоан Х, 14–16) – “Я ж – добрий пастир і знаю своїх, а мої мене знають. Як Отець мій мене знає, і я знаю Отця, і життя своє кладу я за моїх овець. Ще й інші вівці я маю, що не з цієї кошари. Я і їх мушу привести, і вчують вони мій голос, – і буде одне стадо і один пастир”. Однак таки неможливо ігнорувати ізольованість цієї ікони від решти мелькитських означеного періоду². Не належить вона також до російського мистецького імпорту, найбільш поширеного на християнському Сході ХVІ–ХVІІ ст.³ Ймовірно, мова може йти про зовсім інший історичний контекст.

Ікона невеличка за розміром (25,0 x 19,3 см), на дошці греського горіха, з різьбленим обляміванням з мотивом арки. Півфігуру Христа в червоному хітоні й ззеленому гіматії репрезентовано на золотому тлі. Живопис виконаний ячною темперою. Можливо, що це на-

справді середник колись розпиленого епістилія. Однак, обробка горішньої частини дошки з чільної сторони радше свідчить про те, що то є центральна постань складня-триптиха, призначеного для особистого вжитку. Розколота дошка з виламаними краями й частково знищеним шаром фарби живопису свідчить про безперечне бузувірство. Приклади подібного ісламського фанатизму в історії досить відомі.

Живопис виконаний на доброму даховому рівні, але не відповідає мелькитській чи взагалі грекофільській традиції. Якби він віддзеркалював народний примітивний напрямок, – все ж мав адаптувати певний класичний взірць фольклорними образотворчими засобами. Манера виконання, проте, не власне іконописна, до того ж вигляд Христа зовсім не східний, а більш слов'янський: з м'якими рисами, великим чолом, тонкими вусами, ковотенькою борідкою. Особливо варто зауважити як саме відтворено хітон, підперезаний білим, зав'язаним бантом пасом. Все це дуже відрізняється від того, що визначає зображення Христа Пантократора в поствізантійському мистецтві⁴.

Найкращий порівняльний матеріал для згаданої ікони з Алеппо дещо несподівано виявився в українському іконописі кінця ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Суттєві приклади, зокрема, пов'язані з творчістю видатного митця Йова Кондзелевича (1667 – після 1740) – ієромонаха Білостоцького монастиря поблизу Луцька, з часом – ігумена Луцького братського монастиря. Витоки творчості його пов'язані з жовківським мистецьким осередком⁵. Найбільшої уваги вартий виконаний наприкінці ХVІІ ст.